

KITEKINTÉS / OUTLOOK

„A burdus élet a legszebb a világon”¹ A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere

“The boarding house is the life for me” Regional and socioeconomic dynamics of emigration to America before the Great War

KULCSÁR LÁSZLÓ, KULCSÁR J. LÁSZLÓ

KULCSÁR László: professzor emeritus, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar; 9400 Sopron, Erzsébet u. 9.; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

KULCSÁR J. László: *professzor, tanszékvezető, Penn State University, Department of Agricultural Economics, Sociology and Education; Armsby Building, University Park, PA 16802-5600, USA; lzk68@psu.edu; <https://orcid.org/0000-0001-6173-6351>*

KULCSSZAVAK: kivándorlás Amerikába; 19–20. század; vonzó és taszító tényezők; regionális egyenlőtlenségek; társadalmi egyenlőtlenségek; magyar és amerikai reakciók

ABSZTRAKT: Az 1867 és 1914 közötti időszakról hagyományosan két ellentétes kép él a magyar köztudatban. Az egyik szerint ez az egyértelmű polgári fejlődés időszaka volt, amikor az ország a Monarchia keretein belül sikeresen kapcsolódott az európai gazdasághoz. A másik alapján a korszak a társadalmi és területi egyenlőtlenségek gyors növekedését eredményezte, amelynek egyik legfontosabb mutatója az Amerikába „kítántorgott” magyarság volt, akik az anyaországban nem találtak lehetőségeket maguknak. A két szemlélet ellentétesnek tűnik, de közelebről megvizsgálva mégsem az. A tanulmány – összhangba hozva a két ellentétes képet – a történeti szociológia keretében vizsgálja az amerikai kivándorlás dinamikáját és mozgatórugóit, különös hangsúlyt helyezve a vonzó és taszító erőkre, valamint a közbülső akadályok visszatartó erejére az óceán két oldalán. Ennek megfelelően a kivándorlást mint a modernizációs kihívásokra adott választ elemezzük. Továbbá azt érzékeltetjük, hogy a Magyar Korona országainak bizonyos területein, például az Északi- és Keleti-Kárpátok térségében a sikertelen adaptációs kísérletek is hozzájárultak a kivándorlás – Kelet- és Dél-Európában is tapasztalt – tendenciájának lényeges erősödéséhez. Maga az amerikai kivándorlás sok esetben személyes adaptációs kísérletnek is felfogható, amennyiben a személyes és családi anyagi

helyzet javulása, illetve a feltételezett megtakarítások növelték vagy növelték volna a modernizáció kihívásaihoz történő alkalmazkodás sikerességét. Az már egy másik kérdés, hogy a kulturális, gazdaságföldrajzi, történeti és politikai események nem kedveztek ennek az átalakulásnak a 20. században. A tanulmányban felhasználjuk a vándorlásszociológia elméleti kereteit éppen úgy, mint a történeti földrajz eredményeit, valamint a kivándorlásra mint országos problémára adott korabeli tudományos és politikai válaszokat.

László KULCSÁR: professor emeritus, Alexander Lámfalussy Faculty of Economics, University of Sopron; Erzsébet u. 9., H-9400 Sopron, Hungary; la.kulcsar@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5684-382X>

László KULCSÁR J.: professor, department head, Department of Agricultural Economics, Sociology and Education, Penn State University; Armsby Building, University Park, PA 16802-5600, USA; lzk68@psu.edu; <https://orcid.org/0000-0001-6173-6351>

KEYWORDS: immigration; push and pull factors; social and regional inequalities; American and Hungarian reactions

ABSTRACT: *The period between 1867 and 1914 is seen by Hungarians in two conflicting ways. One view is that of a shiny period of development when the country was able to connect to the European economic sphere as part of the Austro-Hungarian Empire. The other perception is that of a period when social and regional inequalities increased to a point where millions who could not find opportunities for themselves "stumbled" to America. One could argue that it was the increasing integration into the European and global economy which created a critical disruption which in turn led to more intensive industrialisation and its side effect: mass migration. But there is more to examine.*

This study uses historical sociology to investigate the dynamics and triggers of emigration to America, with a specific emphasis on the push and pull factors on both sides of the Atlantic. We discuss emigration as a response to the challenges of modernisation in an attempt to align the two conflicting perceptions. In the study, we use both the conceptual framework of migration sociology and the period-specific policy discourse on migration.

Migration is a complex phenomenon which is difficult to understand from only one particular perspective. As our study shows, the drivers of migration comprise more than the conventional push and pull factors, as these are of different importance for different families and individuals. Investigating the Hungarian migration to the United States in this period, we disaggregate the push and pull factors as well as intervening obstacles into several factors on both a macro-level and a micro-level. In addition, we apply this approach separately for the migration to, and back from, America. This challenges the conventional picture which has long focused only on the stream leaving Hungary. The deeper historical analysis addresses the social and policy responses in both Hungary and the United States, each in its own specific cultural and economic context.

The significance of the study is that it discusses migration dynamics and period-specific responses in an era when social sciences just started to understand the systematic drivers behind migration. Large-scale population redistribution had not triggered heated political and cultural responses in Hungary before the end of the 19th century. It is a valuable conceptual exercise to study the specific migration streams that created the first policy discussions, however inadequate the understanding of this phenomenon was at the time. In addition, the study serves as an interesting historical reference point to contemporary discourses on international migration, for example, today's emigration of Hungarians or the arrival of international companies in Hungary. In that respect, not much has changed in the past 100-plus years.

Bevezetés

A Magyar Korona országaiból 1849 és 1913 között történő kivándorlásról kötetnyi tanulmány, újságcikk, könyv jelent meg (Faragó 2018; Hegedűs 1899; Puskás 1982; Thirring 1904). Szociológiai elemzések is napvilágot láttak a témáról, többnyire Észak-Amerikában. Elsősorban Thomas és Znaniecki (2002) már klasszikussá vált Lengyel paraszt Európában és Amerikában című hatkötetes monográfiája említhető. Ez a munka az első olyan átfogó szociológiai írás, amely döntően az amerikai fehé, protestáns kultúrától eltérő kelet-európai agrárnépesség amerikai viszonyait elemzi. Hasonlóan fontos munka Tezla (1987) igen részletesen dokumentált szociografikus monográfiája is. Az újabb publikációk között említhető Koundela (2014), a szociológiai elemeket is tartalmazó, igen alapos történelmi tanulmány Puskás Juliannától (1982), Fejős (1993) kiváló antropológiai-társadalomtörténeti könyve és a tengerentúli írók közül pl. Morawska (2009) és Zahra (2016) munkái.

A korabeli magyar politikusok, politikai közírók egy része a kivándorlással összefüggésben a népességfogyás veszélyeire hívta fel a figyelmet, mások a kivándorlási hullámok gazdasági következményeit állították középpontba, míg megint mások a véderő gyengülésének és a hazaszeretet csökkenésének veszélyét hangsúlyozták. Az Amerikába² irányuló kivándorlás a pártok küzdelmeiben vezető témává vált. A kivándorlás ugyancsak megjelent az egyes gazdasági csoportok érdekérvényesítő szándékaiban. Puskás (1982) például az ipari és az agrárlobbi egymást támadó érvelésében mutatta ki a kivándorlás körüli okok és következmények eltérő minősítését. Az ipari lobbó a kivándorlásért elsősorban az elmaradott és túlsúlyban lévő (kötött) nagybirtokokat okolta, míg a jórészt arisztokrata származású agrárlobbi képviselői és a hozzájuk kötődő egyházi vezetők – akik hatalmas kötött birtokokkal rendelkeztek, uralták a kormányzati pozíciókat és a felsőházat (Bolgár 1908) – a kivándorlás okait az ipar lassú fejlődésével és a külföldi tőke befolyásával magyarázták. A kivándorlás témája körüli vitákat tehát erősen átszötte a sokféle politikai és gazdasági érdek.

Az Amerikába történő kivándorlás nagyságrendje jóval meghaladta az egymillió főt.³ A számítások eltérnek ugyan, abban azonban minden forrás egyetért, hogy ha voltak is visszaesések a gazdasági helyzet és vele összefüggésben a szabályozás változása miatt,⁴ a kivándorlás jellemző tendenciája a növekedés volt (Kosa 1957; Löherer 1908).

A köztudatban még mindig él a költő⁵ és mások által megfogalmazott „kitán-torgott másfél millió” ember képe, de a valóság korántsem volt ennyire egysíkú. Tanulmányunkban rávilágítunk arra, hogy a Magyar Korona felségterületéhez tartozó országokból kivándorlók társadalmi összetétel, nemzetiség és nyelv szerint differenciált képet mutattak, ami természetesen összefügg a regionális és kulturális sajátosságokkal. Célunk elsősorban az volt, hogy szociológiai szempontból elemezzük ezt a folyamatot, felhasználva a történeti földrajz (Beluszky 2005), a demográfia (Thirring 1904), a történelemtudomány (Puskás 1982) és más tudományos munkák eredményeit.

A kivándorlás és társadalmi-gazdasági háttere

Tanulmányunk a megegyezés⁶ utáni gazdasági és polgári átalakulás következtében élesebbé váló társadalmi, regionális, gazdasági egyenlőtlenségekre adott válaszként fogja fel a kivándorlás jelenségét, amelyet a szociológia eszköztárával elemzünk. Azt állítjuk tehát, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század elején lezajló társadalmi és gazdasági átalakulás nem volt olyan sikertörténet, ahogyan máig él a köztudatban. Nem is lehetett az, mivel számos olyan társadalmi problémát hozott felszínre, amelyet mindmáig nem sikerült orvosolni. Ilyennek tekinthetők például a társadalmi-gazdasági modernizáció megkésett jellegéből eredő feszültségek (Kulcsár 2010) és a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek regionálisan is erőteljesen megmutatózó rendszere. Többek között az egyenlőtlen fejlődésnek volt velejárója a kivándorlás is (Kulcsár 2017; Kulcsár, Kulcsár J. 2010).

Elterjedt nézet, hogy elsősorban a nagybirtokrendszert okolhatjuk a kivándorlásért, mivel főként a mezőgazdaság és az agrárnépesség helyzete romlott drámai módon. A helyzet valójában ennél összetettebb.⁷ A kivándorlással jobban érintett északkelet-felvidéki térségek – természeti adottságaik és más humán, technikai felszereltségi⁸ stb. tényezők miatt – sem tudtak profitálni a néhány évtizedig tartó gabonakonjunktúrából a 19. század közepén. Más tényezők is rontották helyzetüket. A térség közlekedési viszonyainak elmaradottsága, a Nyugattól való távolság, a humán erőforrások alacsony szintje együttesen okozták a „mainstream” folyamatokhoz való kapcsolódás nehézségeit (Kulcsár, Brown 2005; Kulcsár, Brown, Madarász 1996; Kulcsár, Kulcsár J., Obádovics 2011). A 19. század második felétől meginduló erőteljes gazdasági fejlődés szükségképpen erősítette a területi egyenlőtlenségeket, s ezzel a társadalmi egyenlőtlenségeket is. Meredekebbé vált a „nyugat-keleti lejtő”, amelynek keleti végén az amerikai (vagy a Romániába irányuló) kivándorlással leginkább sújtott területek találhatók. A megegyezés tehát a Magyar Korona országait igen eltérő helyzetben találta.

A „nagy háborúig” történő kivándorlás Amerikába komplexebb jelenség, mintsem elintézhetnénk azzal, hogy bemutatjuk a kivándorlás számainak területi, kulturális sajátosságait, gazdasági összefüggéseit. A kivándorlás jelenségének egyik meghatározó tényezője az, ahogyan az amerikai emberek, gazdasági szereplők, az amerikai közvélemény a kelet-európai bevándorlók százezreit fogadta. Milyen vélt, vagy valós kihívásokat jelentett az amerikaiak számára a szokatlan kultúrájú, nagy létszámú bevándorló tömeg és ezekre milyen válaszokat adtak? Ezek a kérdések szintén hozzátartoznak a jelenség szociológiai értelmezéséhez.

Az amerikai fogadtatás nem volt egyértelmű. Nem egyszerűen a számosság emelkedése okozott problémát az amerikaiak számára, hanem a dél- és kelet-európai bevándorlók koncentrált megjelenése is egyes térségekben. Az erősödő koncentráció sokkot okozott az amerikai társadalomban, mivel a kelet-európai-

ak negatív megítélése mögött elsősorban kulturális, magatartás- és életmódbeli tényezők álltak. Mindamellett természetesen a munkaerőpiac átrendeződésének is voltak negatív gazdasági kihatásai.⁹

Elméleti keretek és alkalmazásuk

A migráció elméleti kereteit legtöbbször az ún. vonzó és taszító erők egyensúlyával szokták magyarázni. Ez a megközelítés E. G. Ravenstein német születésű brit földrajztudóstól származik a 19. század végén (Ravenstein 1889). Az 1960-as években az amerikai Everett Lee egészítette ki Ravenstein elméletét a közbülső akadályok (*intervening obstacles*) koncepciójával (Lee 1966). Ennek lényege, hogy a vándorlási döntés akkor következik be, ha a célterület vonzása vagy a származási terület taszítása túllép a közbülső akadályok támasztotta nehézségeken. Például az Amerikai Egyesült Államok vonzó célterület volt a magyarországi potenciális kivándorlók számára, de ehhez meg kellett oldani a fizikai odajutás mint közbülső akadály (hajójegy, útlevel stb.) problémáját éppúgy, mint a társadalmi kötelékek megbontásának ideológiai nehézségeit (elszakadás a családtól, a biztonságos viszonyoktól). A (ki)vándorláshoz erőforrások szükségesek, nemcsak pénz, hanem információs hálózatok, személyes tőke (pl. nyelvtudás, szakmai tudás, iskolázottság) is, más szóval a vándorlás szelektív, és általában nem a legszegényebb rétegeket érinti.

Az 1980-as években két fontos és új meglátással egészítették ki az addig jobbra a munkaerőpiac változásait értelmező közgazdasági elméleteket (Stark, Bloom 1985). Az első megállapítás szerint a vándorlási döntések nem egyének, hanem háztartások vagy családok döntései. A vándorlási kockázatok kezelése ugyanis sokkal könnyebb egy családi struktúrában, ahol egymást segíthetik az egyes családtagok munkaerőpiaci pozíciói. Ez azt is jelenti, hogy a vándorlást nem egyéni döntésként vagy eseményként kell vizsgálni, hanem a családi dinamika kontextusába helyezve. A másik fontos újítás annak elismerése volt, hogy adott összegű keresetnövekedés nem ugyanazt jelenti a társadalmi struktúra különböző csoportjaiba tartozók számára. Emellett az is befolyásoló tényező, hogy a vándorlás gondolatával játszó személyek vagy családok nem egyformán reagálnak egy távoli lehetőségre (pl. az amerikai kivándorlásra), helyzetüket a körülöttük élőkével vetik össze. Így jobban érthetővé válik, hogy az amerikai kivándorlás miért oszlott meg oly egyenlőtlenül a történelmi Magyarország területén.

Említettük a vándorlás szelektív mivoltát, amely általánosságban a társadalmi tőke koncepcióján keresztül magyarázható a legkönnyebben. A vándorlás témakörében az 1980-as években merült fel először a migrációs hálózatok szerepe mint specifikus társadalmi tőke (Massey et al. 1987). A vándorlás mindig az elsők számára a legkockázatosabb, később – amikor többen megjárták az utat és információkat közvetítenek a kiindulópont felé – hálózatok alakulnak ki, ame-

lyek csökkentik az út kockázatát (más szóval: lebontják a közbülső akadályok egy részét). E hálózatokhoz való hozzáférés részben a társadalmi tőke függvénye, ami további szelekciót okoz. Ugyanakkor bizonyos rétegek számára a vándorlás valószínűbbé válik, amit a kumulatív okság elméletével szoktak magyarázni (Massey 1990). Eszerint minden egyes nemzetközi vándorlási eset olyan módon változtatja meg a vándorlási hálózatot, amely megkönnyíti és így elősegíti a további vándorlási eseteket. Idővel a vándorlás mint egy bizonyos helyzetre adott reakció közösségi normává válhat, és folytatódhat még akkor is, ha az eredeti helyzet közben megváltozott és a racionális új reakció valami más lenne. Más szóval az emberek azért is hajlamosak kivándorolni külföldre, mert egyre több mintát látnak a környezetükben. A nemzetközi vándorlás esetén hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy állandó vándorlásról van szó (mint a kivándorlás szó is mutatja), hiszen a befektetett erőforrások jelentős nagyságrendűek, azzal együtt, hogy a közbülső akadályok nagyok. A klasszikus képe ennek az a család, amelyik mindenét feladva (hiszen csak így tudja az élet újrakezdéséhez szükséges tőkét előteremteni) hajóra száll, és többé nem tér vissza. Ugyanakkor számtalan példa van arra, hogy a hosszú távú vándorlást is csak ideiglenesnek szánták, ahol a fő motiváció a tőkefelhalmozás volt egy otthoni üzlet beindításához, vagy ami Kelet-Európában gyakori volt, földvásárláshoz. Az otthon maradt családi gazdaság megerősítése, a földvásárlás azonban többnyire sikertelen adaptációs kísérletnek bizonyult. A feltételek „menet közben” változhatnak, és sokan kivándorló úgy dönt, hogy mégsem tér vissza. A 19. század végi, 20. század eleji amerikai kivándorlás korántsem volt annyira determinisztikus, mint amennyire ez a köztudatban él.

Michael Piore (1979) vetette fel azt az elképzelést, hogy a bevándorlók nem a célország általános gazdaságába illeszkednek, hanem a gazdaság bizonyos szektoraiba. Ez alapján különböztetett meg elsődleges és másodlagos szektorokat.¹⁰ Az elsődleges szektorba illeszkedés nagyobb társadalmi tőkét és politikai elfogadottságot kíván, ezért könnyebben illeszkedik az állandó vándorláshoz. A másodlagos szektorok nagyobb arányban ajánlanak szezonális munkákat, alacsonyabb jövedelmet, valamint könnyebb belépést, de ugyanakkor kisebb előnyöket. Ezek a szektorok (a 19. század végén és a századfordulón) tipikusan a szakképzetlen munkát kínáló bányászat, ipar és mezőgazdaság voltak. Egyes vélemények szerint (Baines 1994) a dél- és kelet-európai bevándorlás fő célpontjai ezek a szektorok voltak, és így a bevándorlók jobbra ideiglenes céllal utaztak az Amerikai Egyesült Államokba. Baines azt is megjegyzi, hogy ez a stratégia nem sokban különbözött a távoli vidékeken végzett szezonális aratómunkától, ami bevett szokás volt Európában. Zahra (2016) ezt a nézetet erősítve arról számolt be, hogy a Németországban rendszeresen munkát vállaló lengyel parasztok sokkal könnyebben döntöttek a kivándorlás mellett. Baines számításai szerint a dél- és kelet-európai kivándorlók mintegy 30-50 százaléka¹¹ visszatért hazájába. A hazatérők körében többen voltak a férfiak, ami arra utalhat, hogy ők családjukat ideiglenesen otthon hagyva eleve rövidebb távú útban

gondolkodtak. Ezt segítette, hogy a hajótársaságok versenye miatt az utazás költségei is csökkentek.

A kivándorlók társadalmi helyzetüktől, regionális adottságoktól függően eltérően értékelték az akadályokat (1. táblázat). Puskás (1987) döntő szempontnak ítélte a személyes kapcsolatok, híradások motivációs hatását. Nagy jelentőséget tulajdonított annak is, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyek életvitelük következtében mobilabbak voltak – akik otthonuktól bizonyos rendszerességgel távol dolgoztak, vagy foglalkozásuknál fogva sokat vándoroltak (idénymunkások, házalók, „drótostótok”, kubikosok)¹² –, könnyebben szánták

1. táblázat: Az amerikai kivándorlást elősegítő társadalmi, gazdasági, regionális tényezők és akadályok

Regional and socio-economic push/pull factors and intervening obstacles of American emigration

<i>Taszító tényezők Magyarországról nézve</i>	<i>Közbülső akadályok, amelyeket le kellett küzdeni</i>	<i>Vonzó tényezők Magyarországról nézve</i>
Demográfiai tényezők, főként a fiatalokat érintő regionális túlnépesedés	Adminisztratív akadályok (engedély, útlevel beszerzése, a tulajdonnal kapcsolatos intézkedések)	A kivándorlási ügynökök csábító tevékenysége
A gazdaság átalakulása következtében erősödő egyenlőtlenség, a munkaerőpiacon elfoglalt kedvezőtlen helyzet	Kötődés a lakóhelyhez, az otthon maradt családtagokhoz, rokonokhoz, barátokhoz	A hazatérők elbeszélései, kedvezőbb anyagi helyzetük
Az egyes régiók fokozott sérülékenysége, nehezebb alkalmazkodása a kapitalista gazdasághoz, erőforrásainak leértékelődése	A várható bizonytalanságok miatti félelem	A kint lévő családtagok, barátok mint vonzó tényezők
A földbirtokviszonyok: a kötött birtokok nagy aránya, a földhöz jutás nehézségei	A biztonságot adó kulturális identitás lazulása, feladása miatti feszültségek	A kint lévő ismerősök sikerei és az általuk ígért segítség garanciális jellege
Gazdasági válság az 1870-es években	A kivándorláshoz szükséges pénz előteremtése	A magasabb jövedelem, a pénzkereseti lehetőségek, a földhöz jutás lehetősége, a letelepedők állami támogatása
Mobilitási nehézségek, kedvezőtlen életkilátások	A kivándorlással együtt járó kellemetlenségek, bizonytalanságok (utazás, beilleszkedés)	Szabadabb élet
A hosszú évekig tartó katonaság veszélye	A csalódástól, a hiábavaló erőfeszítésektől, a várt eredmények elmaradásától való félelem	Sikeres vállalkozások, a tőkefelhalmozás lehetőségei

rá magukat a hosszú útra. Az Amerikából érkező pozitív hírek, a hazalátogatók történetei, a hazatelepülők anyagi gyarapodása a kivándorlási ügynökök munkáját is megkönnyítették.

Hasonlóképpen különbözhetnek a kivándorlás felé „taszító” hazai viszonyok is. Sérülékenyebb régióknak elsősorban a Magyar Korona országainak az új társadalmi-gazdasági viszonyokhoz nehezebben alkalmazkodó területei számítottak. Ezekben a vármegyékben (Sáros, Szepes, Árva, Ung stb., a rutén területek) a gazdasági átalakulás egyrészt jelentősen megkésett volt, másrészt az emberi és infrastrukturális erőforrások is korlátozottabbak voltak (Beluszky 2005). Ezek a körülmények a kivándorlást növelő taszító tényezők hatását erősítették, amelyek adott esetben a vonzó tényezőkkel együtt valószínűbbé tették a közbülső akadályok leküzdését.

A kivándorlási okok között igen gyakran felmerült a demográfiai változás. Elterjedt volt az a nézet, miszerint a kivándorlás „a túlnépesedésre” adott válasz volt, elsősorban a Magyar Korona északi és északkeleti megyéiben élő szlovák és rutén nemzetiségű lakosság körében. Bizonyos megfigyelések azonban ennek ellentmondanak. Éppen a nemzetiségi többségű vármegyéket érintette jelentősen az utolsó magyaránú kolerajárvány (1870–1872), amely áttételesen megemelte a magyar népesség arányszámát. Ennél figyelemreméltebb, hogy a kutatások nem támasztották alá a túlnépesedéssel kapcsolatos közkeletű vélelményt (Faragó 2008). T. Nagy (1891) is így vélekedett már több mint egy évszázada a székely kivándorlással kapcsolatban. Puskás megállapításával értünk egyet, aki szerint „a demográfiai nyomás kivándorlásban csak ott és olyan mértékben realizálódott, ahol és amilyen mértékben abban egyéb faktorok is közreműködtek” (Puskás 1974, 36.). A hátrányos helyzetű, sérülékeny térségek népessége, elsősorban a munkaképes fiatalok száma megnőtt a századforduló körül, valamint a 20. század első évtizedében a kolerajárvány demográfiai „helyreállítási periódusából” adódóan. Ugyanakkor gazdasági tényezők, a mezőgazdaság modernizálásával együtt járó csökkenő kereslet a munkaerő iránt, valamint az ipar területileg egyenlőtlen fejlődése a fiatal korosztályok kilátásait csökkentette, és őket a kivándorlás felé terelte.

Az amerikai ki- és visszavándorlás jelenségének magyarázatához Lee (1966) koncepcióját alkalmazzuk modellünkben (1. és 2. táblázat).

Az alacsony szintű belső mobilitás, amelyhez a tőkés gazdasági átalakulás igényelte erőforrások szélsőséges egyenlőtlensége is hozzájárult, a kivándorlás valószínűségét növelte. A kivándorlás valós alternatívát jelentett a „sérülékeny” társadalmi csoportoknak. A kivándorlás, ahogyan Puskás is megállapította (1974), azokon a területeken volt igazán erős, ahol már volt „múltja”, valamint a vonzó és taszító tényezők erősítették egymást a közbülső akadályok leküzdése érdekében. Feltehetően a belső vándorlás, például az Alföldre, szintén kedvezőbb lehetett volna, de ott a „vonzó” tényezők nem kecsegtettek annyi előnnyel.¹³

Azon a véleményen vagyunk tehát, hogy a taszító és vonzó tényezők összetett kombinációi más-más rajzolatot mutattak nemcsak regionálisan, de

2. táblázat: A visszavándorlást Amerikából elősegítő társadalmi, gazdasági, regionális tényezők és akadályok
Regional and socio-economic push/pull factors and intervening obstacles of the return migration

<i>A (haza)taszító tényezők - Amerikából nézve</i>	<i>Közbülső akadályok, amelyeket le kellett küzdeni</i>	<i>Hazavonzó tényezők - Amerikából nézve</i>
Rossz munkakörülmények, veszélyes munka	Az otthoni körülmények megváltozásától való félelem	Család, barátok, rokonok
Hosszú munkaidő, intenzív munka, a munkavállalás bizonytalansága	A csalódástól, a hiábavaló erőfeszítésektől, a várt eredmények elmaradásától való félelem	A korábban megszkott település, táj
Anyagi kiszolgáltatottság a munkaadónak, a szállásadónak, a különféle ügynököknek	Az amerikai munkahely és a munkatársaktól való elválás	Az otthoni presztízs növekedésébe vetett hit
Nehezebb megélhetés, rossz lakhatási körülmények	Meg nem értés és kárörvendés, ha nem tud megfelelni az „amerikás” magyarokról kialakult képnek	Az összegyűjtött pénz fejlesztésre, korszerűsítésre való használata, jobb életkörülmények a megszkott helyen
Az amerikai társadalom elutasító, nem befogadó magatartása	A visszatérés jogi, adminisztratív nehézségei	A visszatérés lehetősége további pénz gyűjtése céljából
Gazdasági válság, a munkahely elvesztése	Az újbóli munkakeresés, kedvezőtlenebb lehetőségek a visszatérők számára	Küldetés a nemzetiségi (pánszláv) mozgalmak szolgálatára a Magyar Korona területén
A kulturális különbségek okozta nehézségek	Az utazás költségei, kényelmetlenségei	A családgyesítés lehetősége az újbóli együttes kivándorlással

gazdasági, társadalmi sajátosságok mentén is, összefüggésben a közbülső akadályok jellegével, nagyságával.

A visszavándorlás hasonlóképpen értelmezhető a taszító és vonzó tényezők segítségével (2. táblázat). A taszító faktorok különösen erősek lehetnek a szakképzetlen, tanulatlan csoportok esetében, amikor a gazdasági recesszió bekövetkezett. Különösebb vonzó tényezőket nem találhatunk.

A kivándorlás dinamikája

Az amerikai és kisebb részben a kanadai területekre irányuló európai kivándorlás évszázadokkal az 1848-as szabadságharc előtt kezdődött. A 19. század utolsó harmadának idején, amikor a dél- és kelet-európai, valamint orosz kivándorlók tömegei megérkeztek az amerikai kikötőkbe, az észak- és nyugat-európai ere-

detű kultúra már megszilárdult. Ez nem jelentett természetesen egységes rajzolatot, de kétségtelen, hogy az „alapító atyák” által képviselt keleti parti államok identitása határozottan eltért az ahhoz képest idegen kultúrával jellemezhető kelet-európaítól. Ez a körülmény azt jelentette, hogy a kelet-európai és az orosz kultúra és mentalitás nem vett érdemben részt az amerikai identitás és kultúra kialakításában (Kulcsár 2017). Ennek következményei a régiónkra nézve később döntően negatívak voltak.

A megegyezés előtt – amerikai adatok szerint – az Osztrák–Magyar Monarchiából Amerikába irányuló kivándorlók száma nem érte el összesen az ezer főt. A kivándorlás az 1870-es években kezdett növekedni, de az emigránsok száma 1871 és 1880 között még nem haladta meg összesen a 15 ezer főt. Amíg az Amerikába bevándorlók száma alacsony volt, különösebb figyelem nem kísérte ezt a folyamatot. A bevándorlás a 19. század 20-as éveitől emelkedett robbanásszerűen, 1821 és 1900 között több mint 19 millió bevándorló érkezett az Egyesült Államokba, és az évi 9 ezer bevándorló száma 857 ezerre növekedett 1903-ban. A bevándorlóknak kevesebb mint 1%-a volt kelet-európai 1869-ben, 1902-ben már több mint 70%-a. Az igazi „boom” a 20. század elején következett be. 1890-ig 136 562, majd 1900-ig további 179 724 bevándorlót regisztráltak (1. ábra). 1871 és 1913 között a tengeri kikötőkben a Magyar Korona országaiból érkező 2 038 383 kivándorlót jegyezték fel, míg az USA Bevándorlási Hivatala 1 815 117 főt. A kikötők adatai szerint a kivándorlók 78,7%-a a századfordulót követően vándorolt ki, az USA adatai szerint ez az arány 80,6% volt (Puskás 1982). A kivándorlási csúcs Európából 1907-ben volt, amikor a magyarok az összes Amerikába igyekvő kivándorlók mintegy 18-20%-jelentették. Legnagyobb számban az olaszok, lengyelek és oroszok voltak.

1. ábra: A kivándorlók száma a Magyar Korona országaiból (ezer fő)
Number of emigrants from Hungary (1000 per capita)

Forrás: saját szerkesztés Puskás (1982) alapján.

A kivándorlók száma bár emelkedett, de sok esetben igen nagy ingadozással. Ha ezt átfordítjuk a vonzó és taszító faktorok „nyelvére” (1. és 2. táblázat), erősen valószínűsíthető, hogy a kivándorlást elsősorban a vonzó tényezők változásai – például az amerikai konjunktúra és gazdasági válság – befolyásolták. Nem tudunk arról, s ebben a szakirodalom is megerősít minket, hogy az itthoni körülményekben jelentős változások következtek volna be ebben az időszakban. A visszavándorlás ingadozását szintén ezekre a tényezőkre vezethetjük vissza, s nem tartjuk valószínűnek, hogy a magyar kormányzat erőtlen és sokszor infantilis propagandája komoly szerepet játszott volna.

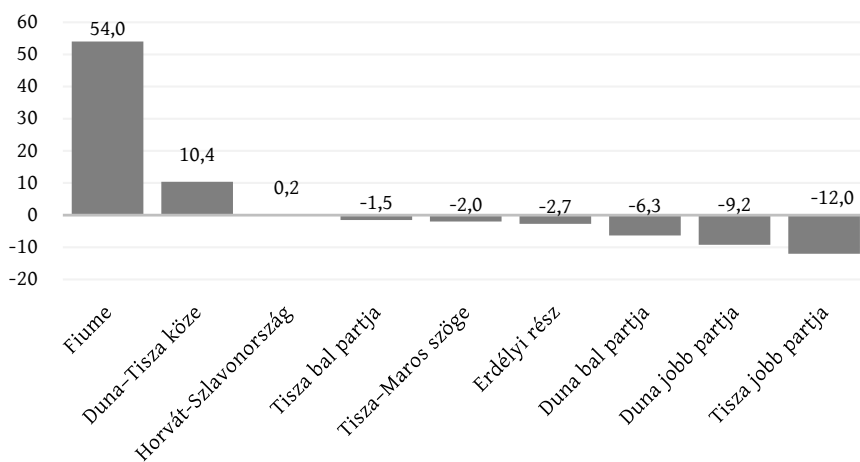
A regionális összetevők

A Magyar Korona országainak népesség-összetétele a 19. században jelentősen átalakult. A nagyrégiók vándorlási egyenlege mutatja, hogy a kivándorlással jelentősen sújtott térségek erőteljes népességfogyást könyveltek el. Nem mindegyik régióra volt ez a veszteség jellemző. Fiume¹⁴ például igen erős bevándorlási többletet produkált, és a Duna–Tisza köze népessége hasonlóképpen gyarapodott a bevándorlás következtében. Az északkeleti térségek népessége viszont jelentősen csökkent a 19. század utolsó évtizedeiben, s a csökkenést a tengerentúli kivándorlás és a belföldi vándorlás együttesen okozta (2. ábra).¹⁵

Ha a természetes szaporulatot 100-nak vesszük, akkor 1899 és 1913 között a kivándoroltak aránya Szepes vármegyében 159,2%, Abaúj-Torna vármegyében 157,7%,

2. ábra: A vándormozgalom alakulása régióként a népesség százalékában a Magyar Korona országáiban (1881–1900)

Migration dynamics in the Hungarian regions as percentage of the population (1881–1900)

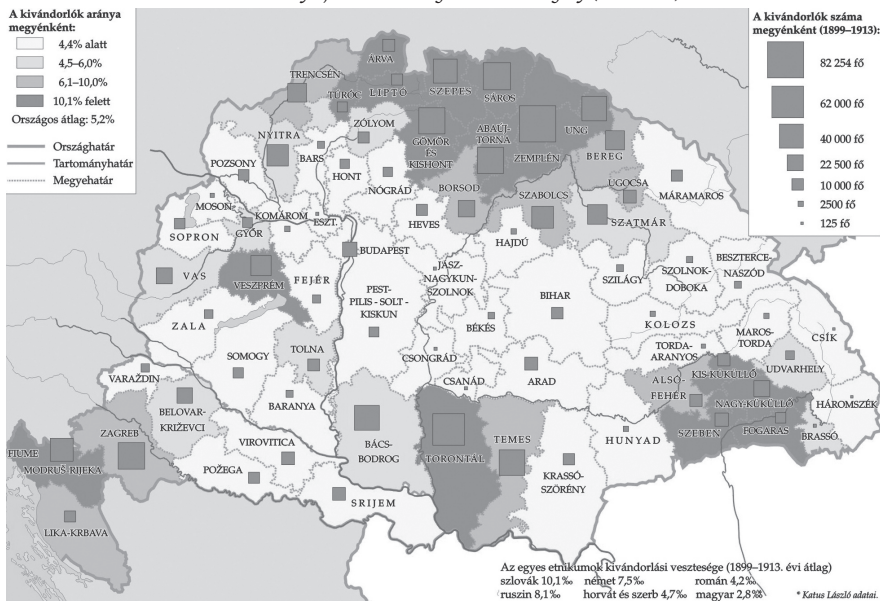
Forrás: Saját szerkesztés Thirring (1904) alapján.

Sáros vármegyében 135,3%, Gömör-Kishont vármegyében 132,2%, Ung vármegyében 132,8%, Zemplén vármegyében 118,9% és Árva vármegyében 116,1% volt (Puskás 1982). Ezek a területeken tehát jelentős népességvesztés következett be, de a környező vármegyékben is fogyott a népességszám a kivándorlás hatására.

A 3. ábra világosan mutatja a már korábban említett regionális tagoltságot a kivándorlást illetően. Az északi vármegyék (Árva, Szepes, Sáros, Zemplén, Abauj-Torna, Ung) döntően tót és rutén lakossága a megegyezés utáni gazdasági „sikertörténetnek” nem volt pozitív szereplője. E térségek népessége az iparhoz hasonlóan a mezőgazdaság modernizációjának is vesztese volt, a kivándorlás tehát reális stratégiának tűnt. Puskás (1982) aláhúzza azt a korábban említett elméleti megfontolást, hogy személyes információk, a hálózatok formálódása is hozzájárult a vonzó és taszító tényezők együttes hatásához. Ennek alapján erősen valószínűsíthetjük, hogy ezek a kivándorlók Piore (1979) kategóriái szerint a másodlagos szektor tipikus bevándorlói voltak.

Szakképzettség, iskolázottság hiánya miatt csak a nehéz fizikai munkát jelentő bányák, gyárak kínáltak számukra munkát. Érdekesség, amit Tonelli (1929) a rokonaik, barátai hívására kivándorló muzikus cigányokról jegyzett fel, hogy az otthoni helyzetükhöz hasonlóan Amerikában is a „szolgáltatásban” helyezkedtek el. Ők éppúgy mint a szociográfiájában szereplő borbély, még a hajón is űzték mesterségüket. Példájuk egyúttal igazolja a hálózatok működésében megmutatkozó társadalmi tőke szerepét is.

3. ábra: A tengerentúli kivándorlás területi intenzitása a Magyar Korona országaiiban (1899–1913)
The intensity of overseas emigration in Hungary (1899–1913)

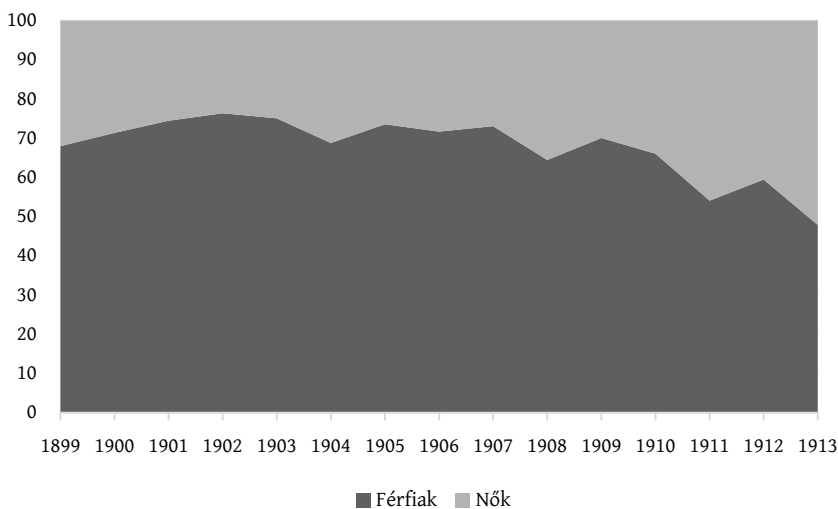
Forrás: Demeter (2018).

A társadalmi összetevők

A kivándorlók kezdetben főleg férfiak voltak, ami azt jelzi, hogy eredetileg nem akartak véglegesen letelepedni Amerikában. A későbbiekben a nemek közötti arány kiegyenlítődött, ami viszont a végleges letelepedési szándék, a család-egyesítés felé mutat. A nők tipikus foglalkozása, ha nem cselédekről volt szó, a szövőipari és az élelmiszeripari munka volt. A bányatelepeken pedig „burdus miszisz” (*boarding house*) asszonyként keresték kenyerüket (mostak, főztek, takarítottak, kezelték a bányászok rájuk bízott pénzét stb.) (4. ábra).

A kivándorlás motivációinak ismeretében nem meglepő, hogy legnagyobb arányban a fiatal, munkaképes korosztály tagjai mentek Amerikába. A 20–40 éves korosztály 1905–1907-ben a kivándorlók 61,5%-át, 1911 és 1913 között a kivándoroltak 57,4%-át alkotta. A 14 éven aluli gyermekek aránya a magyar anyanyelvű kivándorló csoportban 1899 és 1914 között több mint háromszorosára, a szlovák anyanyelvűek esetében pedig több mint kétszeresére nőtt. Ezek a számok is valószínűsítik a család-egyesítési törekvések fokozódását.

4. ábra: A Magyar Korona országaiból kivándorlók megoszlása nemek szerint (% , 1899–1913)
Gender distribution of Hungarian emigrants (% , 1899–1913)

Forrás: saját szerkesztés Puskás (1982) alapján.

A visszatérés

A visszavándorlás nagy ingadozással, de lassú növekedést mutatott. Thirring (1904) adataiból tudjuk, hogy például 1901-ben, tehát az amerikai gazdasági vál-

ság előtt a kivándoroltak mintegy 15%-a tért csak vissza. A visszatérők 49,3%-a őstermelő, 35,8%-a napszámos volt. De még ebben a két csoportban sem érte el a visszatérők aránya a 25%-ot (a kivándoroltak közül). Az értelmiségi kategóriába soroltak közül a visszavándorlók aránya mindössze 5,7% volt. Ez az alacsony szám illeszkedik a tárgyalt elméleti konstrukcióba, miszerint a magasabb iskolázottságú bevándorlók stabilabb helyet találnak maguknak az úgynevezett elsődleges gazdasági szektorban. Hasonlóan alacsony volt a cselédként regisztráltak visszatérési aránya is, mintegy 8%. A cselédek (elsősorban nők) alkalmazása szintén a primer szektorokban foglalkoztatott családoknál volt gyakoribb.

A visszavándorlással kapcsolatban legalább annyi téves felfogás, eszme született, mint a kivándorlással kapcsolatban. A visszatérés jelenségével kapcsolatban nézetek a romantikus felfogásoktól a leegyszerűsített gazdasági motívumokig terjedtek. A visszavándorlásról tartott tudományos előadásában ifj. Leopold (1908) két szélsőséges felfogás ellen emelt szót. Az egyik szerint a visszavándorlók mint megtévedt „tékozló fiúk” megtérnek a haza „kebelére”, míg a másik szélsőséges vélemény szerint a visszavándorlás csak ideiglenes, az amerikai recesszió következménye, s annak elmúlásával a kivándorlás újra erősödni fog. A visszavándorlók jelentős száma szociológiai tipizálást is eredményezett Leopoldnál, amelynek segítségével a fent említett felszínes véleményeket kívánta cáfolni. Ifj. Leopold a visszatérők három típusát különböztette meg. Az első típust „futó hazatérőknak” nevezte, akik részben otthoni ügyeiket zárták le, vagy családjuk tagjait vitték ki Amerikába, vagy csak egyszerűen hazalátogattak.¹⁶ A másik típus – Leopold szerint – nem az itthoni körülmények látványos javulása, hanem az ottani körülmények kényszerű taszító hatása miatt tért vissza. Ebbe a csoportba tartozókat „abnormális hazavándorlóknak” nevezte.

A visszavándorlók harmadik típusát szerinte azok az emberek alkották, akik pénzgyűjtés céljából vándoroltak ki, de a megtakarított összeget tudatosan az itthoni család, gazdaság megteremtésére, fejlesztésére kívánták fordítani. A visszavándorlók ez utóbbi csoportja is több alcsoportra volt bontható. Az egyik alcsoportot azok képezték, akik megtakarított pénzük jó részét adósságaik kiegyenlítésére vagy földjeik visszavásárlására fordították. Mondanunk sem kell, hogy a két ár között lényeges differencia volt a visszavásárlási ár javára. A második csoportba tartozók pénzüket föld vagy felszerelés vásárlására, lakás modernizálására fordították. A harmadik csoport pedig miután kifizette adósságait, felélte, elszórakozta, elherdálta a megtakarított pénzt. Közülük többen újra visszatértek Amerikába. Becslések szerint tehát az Amerikából érkezett összegek mintegy harmada szolgálta csak a gazdaság fejlesztését, az érintett családok életkörülményeinek javítását.¹⁷

Tanulmányában Leopold főként az „abnormális visszavándorlókkal” foglalkozott. A kivándorlást és a visszavándorlást ugyanazon jelenség két oldalának kell tekinteni szerinte, mert csak úgy érthető meg a kinti és az otthoni folyamatok. Az „abnormális” visszavándorlók minőségi csere áldozatai, de véleménye szerint az ebbe a csoportba való tartozásért a korábbi és az akkori ma-

gyar uralkodó felfogást és közállapotokat, a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket – mondanánk ma –, valamint a kormányzati tevékenységet egyaránt nagy felelősség terhelte.

A vonzó és taszító tényezők tehát korántsem egyenlő mértékben hatottak bevándorlók vagy a visszavándorlók csoportjaira. Az Egyesült Államokból nézve a visszavándorlók által érzékelt taszító (tehát hazahúzó) tényezők mind gazdaságiak, mind pedig társadalmi jellegűek voltak. A gazdasági recesszió és az amerikai munkaerőpiacon elfoglalt kedvezőtlen és bizonytalan helyzet erős taszító tényezőt jelentett. A társadalmi faktorok közül az integrációs nehézségek (nyelvtudás, iskolai végzettség, szakmai ismeretek hiánya, valamint a nem megfelelő magatartás, munkakultúra) hasonló módon éreztették hatásukat. Az „abnormális visszavándorlók” itthon is sok problémával szembesültek. Leopold megjegyzi, hogy a magyar kormány nem tudott segítséget nyújtani ezeknek az embereknek. A nekik kínált munka keresménye lényegesen elmaradt az amerikaitól, s ha a viszonyok jobbra fordulását éreztették Amerikában, újra nekivágtak az útnak.

Az amerikai állapotok és válaszok

Az amerikai válaszok megértéséhez ismerni kell azt a társadalmi környezetet, amelyben az újonnan érkező kelet- és dél-európai bevándorlók találták magukat. A 19. század vége Amerikában a gyors ipari fejlődés és városiasodás időszaka volt. Az indián területeket felosztó 1889-es oklahomai „land rush” volt az utolsó földfoglalási roham, amelyet eleve az idézett elő, hogy az amerikai Közép-Nyugaton elfogyott a szabad telepes föld (Wexler 1995). Más szóval az 1880-as évek közepén az új bevándorlók már nem igazán követhették a korábbi német és skandináv telepesek céljait. Miután föld kevés maradt, de ipari munkahely bőven kínálkozott, ezeknek a bevándorlóknak jobbára a városok lettek a célpontjaik.

További különbséget jelentett, hogy míg a korábbi bevándorlók tényleges letelepedési céllal érkeztek, az egész családdal, ingóságokkal, és ami a legfontosabb, az életkezdéshez szükséges tőkével, addig a kelet-európaiak között a szegényebbek és szakképzetlenebbek aránya volt nagyobb, akik nem az elsődleges, hanem a másodlagos gazdaságban találtak lehetőségeket. Fontos azonban megjegyezni, hogy e rétegek szegénysége relatív volt. Az amerikai viszonyok még mindig jelentősen kedvezőbbek voltak, mint az otthoniak.

Az iparosodással együtt járó urbanizáció volt a kontextus másik fontos eleme, amely a bevándorlókhoz kapcsolatos nézeteket alakította. Miután az ipari munkahelyek a városokban voltak, így ott igen gyorsan erőteljes bevándorlókoncentráció lépett fel. 1890-re több ír volt New York-ban, mint Dublinban és több lengyel élt Chicagóban, mint Varsóban (Brinkley 1995). A bevándorló ke-

let-európai népesség koncentrációjával kapcsolatos amerikai válasz több szociológiai tényezőtől tevődik össze.

A kivándorlást, a közbülső korlátok lebontását nagymértékben befolyásolták a kapcsolati hálózatok, amelyek segítették az idegen földön való élet, munka menedzselését is. Sok bevándorló utazási és egyéb költségeit a rokonok, barátok fizették, ami a hálózatok erős kötőerejére vallott, és ami Amerikában jelentősen hozzájárult a területi koncentráció kialakulásához.

A területi koncentráció másik fontos okaként az elérhető munkát jelölhetjük meg, amely illeszkedett a kivándorló humán erőforrás összetételéhez. Ebben az értelemben a nehéz fizikai és szakképzettséget nem igénylő munkák (a másodlagos szektorok) jöhettek számításba sokaknál, még ha akadtak is kivételek szép számmal. Ilyen kivételt jelentett a szakképzettség megszerzése Amerikában, amit a vasúttársaságok szorgalmaztak is a rátermettnek mutakozó bevándorlóknál, valamint a korábban megszerzett kereskedelmi, szolgáltatási gyakorlat. Leopold szerint a szakképzetlen bevándorló csoportok váltak első sorban „abnormális visszavándorlókká”.

Van azonban egy harmadik okcsoport is, amely szintén erősítette a koncentráció nyújtotta biztonságérzet jelentőségét. Ez pedig az idegen kultúrában való eligazodás nehézsége: a nyelvi nehézségek,¹⁸ az életmód, viselkedés, értékrendszer különbözőségei, és ezekből fakadóan az amerikaiak távolságtartása, ellenszenve, előítéletei. Másik kérdés, hogy az amerikaiak számára ez a bevándorlókoncentráció nem volt szimpatikus, problémamentes (Hoffmann, Lukács 1912). Az etnikai koncentráció könnyebbé tette az új bevándorlók helyzetét, de jóval szembeszökőbbé is vált a jelenlétük (Fejős 1993). Az amerikai bevándorlási biztos 1907. évi jelentése ezt a koncentrációt a bevándorlás egyik legfontosabb problémájának ítélte. Ebben a vonatkozásban főként a dél- és kelet-európai bevándorlókról volt szó, akik elsősorban Pennsylvania állam ipari és bányavárosaiba igyekeztek. Az amerikai adatok szerint a tótok 50%-a, a magyarok 30%-a, a horvátok 35%-a tartózkodott ezeken a területeken. Amikor ez a koncentráció – a gyors városiasodásra mindenhol jellemző – társadalmi problémákkal, főképp a bűnözéssel párosult, kézenfekvő volt azzal érvelni, hogy a bevándorlók okozzák a szociális problémák nagy részét. Ehhez az is hozzájárult, hogy a bevándorlók többsége fiatal férfi volt, így az életkor, a családi állapot – a kontrolltényező hiánya miatt és oksági kapcsolattal nem igazoltan – feltételezetten a devianciák irányába mutatott.

A 20. század fordulójáig Amerikáról meglehetősen romantikus kép terjedt el, amelyet a bevándorlásból profitáló cégek és politikusok is erősítettek. Ez alapján a beilleszkedés az ún. „*melting pot*” vagyis az olvasztótégely koncepciója alapján történt, ahol az újonnan jöttek lényegében elfogadják a célsország társadalmi környezetét és amerikaiként születnek újjá (Hirschman 1983). Ezt a gyors asszimilációt a munkahelyek, iskolák, templomok és egyéb közösség-szervező társadalmi intézmények is elősegítették. Az ipari munkahelyekre történő bevándorlás viszont gyakrabban volt ideiglenes, ahol az etnikai negyedek na-

gyobb kulturális védettséget biztosítottak, mint az említett amerikai intézmények. A bevándorlók demográfiai viszonyai is gátolták az amerikai intézmények hatását. Ha például valaki családja nélkül vándorolt be, akkor számára az iskolák asszimiláló hatása nem létezett, és ha mindennapi életében, beleértve a munkahelyét is, a honfitársai között volt, akkor vajmi kevésbé kellett beilleszkednie. A „melting pot” elmélete nem volt általánosan jellemző a tömeges dél- és kelet-európai bevándorlást illetően. A bevándorló magyarok által létrehozott intézmények sem álltak egyértelműen a „melting pot” elmélete alapján. Erre utalt Oravecz (2017) Kaliforniai fűrj című ismert regényében a kinti magyar egyházakkal kapcsolatban, de ezt elemezte Fejős (1993) is, hivatkozva az akkori magyar kormány „Nemzeti gondozás” című programjára és a kettős identitást támogató magyar intézmények tevékenységére.

A rasszizmus és a xenofóbia soha nem volt idegen az amerikai közpolitikától. A rabszolgaságot és az őslakos indiánok földtől való megfosztását jelentős mértékben ez az ideológia igazolta. A szegény ír katolikusok lenézése az 1840-es és 1850-es években, majd a kínaiakkal szembeni ellenérzés is innen fakadt. A 19. század végén aztán a szociáldarwinizmus és az eugenika (fajelmélet) „tudományos bizonyítékokat” is szolgáltatott ehhez az ideológiához (Allen 1989), és csak idő kérdése volt, hogy ki lesz az ellenséggé kizemelt következő népcsoport.

Még egy fontos elemét kell megemlíteni a célország társadalmi viszonyainak. Az iparosodással együtt járt az ipari szakképzett munkásság szakszervezetekbe tömörülése, és gyakoriak voltak a sztrájkok és bérviták. Az iparmágnások természetesen igyekeztek ezeket a megnyilvánulásokat korlátozni. Ennek egyik módja az volt, hogy a szervezett munkásságot fellazították bevándorlókkal, akik alkalomadtán sztrájktrőrknek is kiválóan megfelelték (Brinkley 1995). Miután a bevándorlók amúgy is alacsonyabb bérekért dolgoztak (amely természetesen az otthoni körülményeikhez még mindig magas keresetnek számított), az amerikai munkások, akiknek jelentős része egy generációval korábban maga is bevándorló volt, egyre erősödő ellenszenvvel néztek az újonnan jöttekre.

Minden adva volt tehát egy nemzetvédő (*nativist*) mozgalom kialakulásához (Jaret 1999). Egy gyorsan átalakuló társadalom mindig felszínre hoz számos konfliktust. A 19. század végi Amerikában ez különösen erősen jelentkezett, mert az átalakulás együtt járt azzal, hogy amíg a közfelfogás a lehetőségek hazájáról ábrándozott, a társadalmi egyenlőtlenségek rohamosan növekedtek, és a politikával összefonódó gazdasági elit nyíltan kérkedett hatalmával és gazdagságával. Az új bevándorlók mások voltak mind etnikai, mind vallási szempontból (a korábbi protestánsokkal szemben katolikusok), más kulturális normák szerint éltek, így könnyű volt őket bűnbaknak kikiáltani olyan problémák miatt, amelyek az amerikai társadalom modernizációval összefüggő, „normális” átalakulásából fakadtak.

Az 1890-es évektől sajátos ambivalencia jellemezte az amerikai társadalmat. Sokan támogatták a bevándorlást, akik közül legfontosabb azok az üzleti körök voltak, akiknek szükségük volt az olcsó munkaerőre. Ezek a gazdasági

szereplők latba vetették a befolyásukat, hogy a kongresszus ne hozzon a bevándorlást jelentősen szigorító törvényeket. Ezek mellett azonban egyre erősebbek voltak a populista hangok, különösen az 1893-as tőzsdepánikot követően, amely az évszázad végéig recesszióba taszította az amerikai gazdaságot.

A jogi szabályozás meglehetősen elkésve kullogott a bevándorlás mögött (Violet 2002). 1882-ben hozták az első átfogó bevándorlási törvényt, amely megtiltotta az elítéltek, szellemi fogyatékosok és magatehetetlenek bevándorlását. A bevándorlókra 50 centes fejkvótát rótt ki, amelyet a hajótársaságoknak kellett megfizetni. Ez egy állami alapba került, amelyből a bevándorlási adminisztráció költségeit fedezték.

Három fontos területre terjedt ki az amerikai bevándorlás szabályozása:

- Először a kínai bevándorlás váltott ki restriktív jogi szabályozást. Ennek kezelése számos törvényt és törvénymódosítást ért meg, és úgy látszott, hogy egyaránt foglalkoztatta a közvéleményt, valamint a politikai és gazdasági szereplőket.
- Másodsor, létrehozták a bevándorlási adminisztrációt. A Bevándorlási Hivatalt 1891-ben állították fel és csak 1906-ban alakult Bevándorlási és Állampolgársági Hivatallá. 1892-ben nyílt meg az Ellis Island-en lévő bevándorlási központ (amely a megnyitás után rögtön le is égett).
- Harmadszor, bár a jogi szabályozás egyre szigorúbbá tette a bevándorlást, a szigorítás kategóriái (a kínait leszámítva) kevés megütközést keltenek. Az 1882-ben hozott törvényben a bevándorlásból kizártak körét később bővítették az anarchistákkal, az epilepsziásokkal, a koldusokkal és az egyedülálló nőekkel (1903, utóbbiakat a prostitúció elkerülése végett), a tbc-s és egyéb fertőző betegekkel (1907), majd a radikálisokkal, a poligámistákkal és az alkoholistákkal (1917).
- Érdekeség, hogy az írni-olvasni tudásért mint bevándorlási feltételért a nemzetvédők körök folyamatosan lobbiztak. Három alkalommal (1897, 1912 és 1915) sikerült ilyen törvényt keresztülvinni a kongresszuson, de minden esetben elnöki vétón bukott meg a tervezet, illetve 1903-ban már a törvényhozásban elvérzett a javaslat. A vétóval élő elnökök különböző politikai irányzatokból jöttek, és képviselték az elit körében élő konszenzust, miszerint a bevándorlás hasznos az országnak. Végül 1917-ben lett kötelező a 16 év felettiek számára az olvasni és írni tudás – ami lényegében néhány tucat szó felismerését jelentette a saját nyelvükön.
- A jelentős jogi megszorítás, a bevándorlást évtizedekre elfojtó nemzeti kvótarendszer csak 1921 és 1924 között épült ki több lépcsőben.

A bevándorlás amerikai fogadtatása tehát felemás volt. Az 1890-es évek válságától kezdve egyre hangosabb lett a populista kórus, amely az amerikai társadalom ipari-urbanizációs átalakulása okozta kihívások téves értelmezése révén az angolszász, „nyugati” karaktert féltette az új bevándorlóktól. Erre azonban a jogi szabályozás – a kínaiakat leszámítva – egyáltalán nem reagált. Az első világháború kitörése lényegében leállította a transzatlanti kivándorlást, így

nem tudni, hová jutott volna a törvényi szabályozás, különösen, hogy a háború és az azt követő békeszerződések jelentősen átrendezték a vándorlási dinamikát is a térségben.

Az itthoni válaszok

Az állam, a kormányzat és a magyar társadalom, valamint a gazdasági élet szereplői az 1870-es években szembesültek a kivándorlás erőteljes növekedésével. A törvényhozásban megfogalmazott reakciók a teljes liberalizálás és a szigorú megkötések, azaz az államhatárok szigorítása, a kerítések emelése stb. között helyezkedtek el. Két törvény is született a kivándorlás szabályozásáról, egy 1903-ban (1903. évi IV. tv.), és egy javaslat, majd törvény nem sokkal később, 1907-ben. A jogszabályok által rendezni kívánt viszonyok sokrétűsége jelzi a kivándorlással kapcsolatos igen eltérő felfogásokat. Az 1907-es törvényjavaslatot sokan vitatták, s a tárgyalását el is halasztották.¹⁹ A Monarchia hatóságai téves nyomon jártak, amikor a kivándorlás társadalmi-gazdasági okait nem tartották eléggé jelentősnek.

Széll Kálmán az 1903. évi kivándorlási törvény 1902. decemberi 17-i vitájában például nem a „vérbősség” lecsapolásának szükségességében látta az okot, hanem a gazdaság helyzetében és az ügynökök csábításában.²⁰ 1913-ban az ausztriai hadügyminisztérium és igazságügyi minisztérium közös memoranduma kijelentette: „Általánosan elfogadott nézet, hogy a kivándorlók többsége nem a gazdasági viszonyok, hanem a lelkiismeretlen, erkölcstelen, spekuláns kivándorlási ügynökök hatására döntenek a haza elhagyása mellett.” (6.). Zahra (2016) megjegyzi, kétségtelen, hogy az ügynökök elleni fellépés volt a legegyszerűbb és a legolcsóbb megoldás a kivándorlás mérséklésére. Hozzátehetjük azt, hogy egyben a legkevésbé hatékony intézkedés is.²¹

Bolgár (1908) a társadalmi-gazdasági berendezkedést tartotta felelősnek a kivándorlásért. Elutasította azokat a vulgáris, tudománytalan nézeteket, amelyek szerint a kivándorlókat csak a „gyors meggazdagodásra irányuló bűnös vágyak” vezérlik, vagy a hazaszeretet érzésének hiánya. A társadalmi-gazdasági szerkezet vagy éppen a romló erkölcsök, csökkenő hazaszeretet mellett jogi tényezők is gyakran felmerültek a kivándorlás okaiként vagy a megoldás módozataiként. Egyes nézetek szerint hibás lépés volt a szabad vándorlás engedélyezése Európában és a Monarchiában is a 19. század közepén. A cári Oroszország, amelynek fennhatósága alá tartozott a lengyel területek nagy része, kénytelen-kelletlen szintén liberálisabb szabályokat léptetett életbe, amelynek hatására megindult a katolikus lengyelek és a korábban szélsőséges pogromokat elviselő zsidó családok intenzív kivándorlása (Zahra 2016; Znaniecki, Thomas 2002).²² A visszavándorlás ebből a szempontból nem vonzó tényezőhöz volt köthető, hiszen az „abnormális visszavándorlók” számára a magyar közállapotok nem mutatkoztak különösebben kívánatosnak.

A kivándorlásra adott reakciókat a 20. század elején jól illusztrálta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1902-ben pályázatot hirdetett a kivándorlás jelenségének és megoldási módjainak ismertetésére.²³ A pályázatok sokrétűsége és színvonalának különbözősége jelezte a közvélemény igen eltérő ismereteit, vélekedéseit a kivándorlás összetevőiről, okairól, „megoldásának” módjairól. A pályadíjat végül megosztva két pályázó kapta. Az akadémiai értékelő bizottság mindkét nyertes pályázat esetében kiemelte, hogy a díj odaítélésének oka elsősorban az volt, hogy nem általánosságban, hanem egy-egy régió, megye, tájegység viszonyait ismertetve fogalmazta meg a területen szükséges intézkedéseket. Az Akadémia ezzel a döntésével azt próbálta hangsúlyozni, hogy a kivándorlás jelensége nem függetleníthető az adott régió társadalmi, gazdasági, kulturális adottságaitól (Földes, Ballagi 1903).

A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által összehívott konferencia (1907) anyaga érzékelteti talán a legjobban a gazdaság átalakulásához kötött szereplők igen sokféle véleményét, elgondolását az amerikai kivándorlás okairól, következményeiről és az általuk szükségesnek tartott intézkedésekről. A kivándorlás kérdésében elismert szakértőnek számító Hegedüs Lóránd által feltett kérdéseket a szövetség eljuttatta az ankét előtt az általa fontosnak tartott szereplőkhöz, akik vagy írásban közölték véleményüket, vagy részvételükkel is nyomatékokat adtak a kérdés fontosságának.

Természetesen az ipari lobbi szempontjából a legfontosabbnak a munkáshiány kérdését tekintették, amely véleményük szerint a kivándorlás következtében erősödött fel. A Hegedüs által felvetett öt vitaindító kérdés²⁴ bár részben lényeges problémákat érintett az ország helyzetére vonatkozóan, nem vett tudomást az igen erős regionális eltérésekről. A kérdések erőteljesen iparorientáltak voltak. A vita után Hegedüs indítványát fogadták el, amely a kivándorlási törvény szigorítása ellen foglalt állást, mivel rendészeti intézkedésekkel a kivándorlást nem tartotta megállíthatónak. Nagy hangsúlyt helyezett viszont arra, hogy tegyék kötelezővé a hajóra szállás előtt az amerikai szabályok ismertetését. Javasolta a Cunard kivándorlási ügynökei engedélyének visszavonását. A többi felvetett kérdéssel kapcsolatban erőteljesebb állami támogatást sürgetett az ipar fejlesztése érdekében, s végül az agrárlobbi (kötött birtokok) ellensúlyozására a hitbizományok megszüntetését és földosztást javasolt.

Összefoglalás

Tanulmányunk kiindulópontja az a megközelítés volt, miszerint az Amerikába való kivándorlást válaszként kell tekintenünk az 1867 utáni társadalmi-gazdasági átalakulás teremtette élethelyzetekre. Ez a válasz egyrészt adaptációs kísérletként is felfogható, amennyiben az anyagi források akkumulációja és a visszatérés elősegíthette volna az alkalmazkodást az új helyzethez. Másrészt az

Amerikában maradás a kilátástalan és szükségtelen adaptáció elismerését is jelenthette.

Az Amerikai Egyesült Államokba történő magyar kivándorlás jellemzői 1867 és 1914 között:

- A vonzó erők változását egyrészt az USA gazdasági és társadalmi környezetének dinamikus változása adta, beleértve az eltérő gazdasági lehetőségeket az amerikai polgárháborút követő évtizedekben, másrészt viszont az amerikaiak egyre növekvő ellenérzése alakult ki a dél- és kelet-európai bevándorlással kapcsolatban.
- A taszító erők változása nem más, mint a magyar gazdaság változása, különösképpen a megegyezést követően az iparosodás és az urbanizáció felgyorsulása okozta társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek erősödése, a földkérdés megoldatlansága, valamint a magyar állam hivatalos kivándorlási politikájának megalapozatlansága és érdekkötöttsége.
- A közbülső akadályok az Amerikába eljutás fizikai, emberi, közösségi és jogi nehézségeivel kapcsolatosak (utóbbi mind a magyar, mind az amerikai oldalon). A közbülső akadályokat formálta az Egyesült Államokról és a kivándorlásról alkotott kép és a vonatkozó információkhoz való hozzáférés. A kivándorlás körülményei 1867 és 1914 között jelentősen változtak, tehát egysíkú kivándorlási mintázatról nem beszélhetünk.
- A nagy háború alaposan átrendezte az Amerikába való kivándorlás viszonyait éppúgy, mint a bevándoroltak társadalmi helyzetét. A háború zavart okozott a bevándoroltak identitásérzéseiben, de az amerikaiak velük való kapcsolatában is, hiszen a Monarchiából származó bevándoroltak elvileg az ellenséges oldalról származtak. Ez az ellenérzés az USA háborúba való belépésével egyre erősödött. Fejős (1993) bemutatja az ellenreakciókat is a bevándorolat részéről. Maga a háború, majd azt követő területvesztések a visszavándorlási tervek is kilátástalanná tették.

Jegyzetek

- 1 A „burdus élet”: élet a „boarding house”-ban. A bányatelepeken a bevándorló bányászok igen egyszerű lakóhelye. Általában egy ágyat két bányász bérelt, mivel váltott műszakban dolgoztak. Az ellátásról, a takarításról, a mosásról és egyéb szolgáltatásokról a „burdus miszisz” gondoskodott (bővebben lásd Balogh 2007; Tezla 1987). Jelen tanulmány a következő konferencián elhangzott előadáson alapul, annak továbbfejlesztett, átdolgozott változata: Kulcsár László: Az Amerikába történő kivándorlás világos és sötét oldala. Plenáris előadás az Állam- és nemzetstratégiai mérőföldkövek I. Megegyezés Ausztria és Magyarország között - 1867. c. nemzetközi konferencián. MTA Területi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 2017. november 23–24.
- 2 A tanulmányban Amerika alatt Észak-Amerikát, elsősorban az Egyesült Államokat, kisebb részben Kanadát értjük. A Dél-Amerikába irányuló kivándorlás a nagy háború után erősödött fel döntően a washingtoni szabályozás szigorítása miatt.

- 3 Kevésbé került viszont az érdeklődés középpontjába például a nyugati vármegyékből Ausztriába, Németországba (körülbelül 200-250 ezer fő) vagy a keleti és déli erdélyi területekről, Székelyföldről a Kárpátokon túli román területekre irányuló nem jelentéktelen kivándorlás (körülbelül 80 ezer fő – Gidó 1998; Tusnádi 1863; T. Nagy 1891).
- 4 Mi ebben a tanulmányban csak az első világháborúig (a „nagy háborúig”) követjük a jelenléteket és társadalmi-gazdasági környezetét a Magyar Korona országokban és az Egyesült Államokban.
- 5 Ady Endre: Úlj törvényt Verbőczy; József Attila: Hazám.
- 6 A tanulmányban a megszokott „kiegyezés” fogalom helyett a „megegyezés” fogalmát használjuk. A kiegyezés fogalma, noha kétségtelenül közismert, mégis félrevezető. A szóban forgó folyamat lezárására utal, noha erről korántsem volt szó. A megegyezés egy adott szituációban létrejött (kényszerű) megállapodásra utal, amely megváltoztatására megvolt az esély, de azt egyéb körülmények nem tették lehetővé.
- 7 A kivándorlással elsősorban érintett területek nem vezették a „nagybirtoklistát” a vármegyék között. A nyugat-dunántúli területeken a nagybirtokok aránya Puskás (1960) adatai szerint valamivel magasabb volt (43,6%), mint a kivándorlással sújtott északkeleti Felvidéken (39,8%), de ennek ellenére a kivándorlás jóval alacsonyabb méreteket öltött a Dunántúlon, elsősorban a tanultabb népességre volt jellemző, s nem is Amerika irányába, hanem Ausztria és Németország felé irányult. A szezonális munkák kisebb jelentősége miatt természetesen azt az álláspontot is el lehet fogadni, hogy a dunántúli nagybirtokok relatív fejlettsége hozzájárult ahhoz, hogy a kelet-magyarországi munkavállalók a tengerentúlon kerestek lehetőségeket.
- 8 Az 1895 évi mezőgazdasági statisztika alapján a gépekkel legjobban felszerelt húsz vármegye között csak kettő felvidéki akadt: Pozsony és Nyitra vármegyék.
- 9 Egy idő után ezért például az előre verbuvált, leszerződött munkavállalókat (*contract laborers*), akiknek sokszor az útiköltségét is a toborzó vagy a későbbi munkaadó fizette, a szakszervezetek nyomására nem engedték be az Egyesült Államok területére. Zahra (2016) szerint ez az intézkedés egyfajta 22-es csapdájaként jelent meg a bevándorlók számára, mivel egyrészt tagadniuk kellett az ilyen munkaszerződések létét, másrészt viszont megfelelő pénzt vagy rokonai, baráti kapcsolatot kellett felmutatniuk, bizonyítaniuk, amellyel sok esetben nem rendelkeztek.
- 10 Az elnevezések mást jelentenek, mint Magyarországon. Itt az elsődleges szektor nem a mezőgazdaságot jelenti.
- 11 A hazai statisztikák alapján ezt az arányt kissé túlzónak tartjuk. Azt is meg kell azonban említeni, hogy a nyilvántartások sem a Magyar Korona országokban, sem az Egyesült Államokban nem voltak pontosak, a nyilvántartás rendszere is gyakran változott (mint például a „bevándorló”, a „hazatérő” fogalma). Mivel a Magyar Korona országokban a 20. század elejéig (1915) az útlevél nem tartalmazott fényképet, a személyi azonosítás csak „bemondás” alapján történt, illetőleg az útlevélben szereplő személynév és más adatok alapján.
- 12 Az Alföldet bejáró partiumi zöldségesek (Élesd) vagy az erdélyi, korondi fazekasok, házalók nem tartoznak ebbe a kategóriába, mivel elsősorban nők részvételével történt a „piacozás”.
- 13 Puskás (1974) már az 1970-es évek elején kiemelte, hogy a belső és a határokon átvélő migráció jelenségét csak együtt szabad vizsgálni, amennyiben a népesség regionális átrendeződésének sajátosságait fel akarjuk tárni. Például rámutatott arra, hogy a Magyar Korona országainak népességét alacsony mobilitás jellemezte, hiszen még 1910-ben is a népesség kétharmadát a születése helyén írhatták össze.
- 14 Miután a magyar állam kizárólagos szerződést kötött a Cunard Line társasággal, a kivándorlók szállítására Fiume kikötője vált elsődlegessé (sokszor állami nyomásra), a verseny igazán eldurvult, amelynek fő szereplői a kivándorlási ügynökök és a csendőrök voltak, s ez többiak, ha kellett, Fiuméba kísérték a kivándorlókat. Az ügynökök működését 1903-tól törvény tiltotta, meglehetősen alacsony hatásokkal. A tiltás alól kivételt képeztek a Cunard Line társaság ügynökei. A Cunard-szerződés felvirágoztatta a fiumei üzleteket is, s hozzájárult Fiume erős bevándorlási többletéhez. Sorra nyíltak a kocsmák „a kivándorló magyarhoz”, kocsmák „Mátyás királyhoz”, kocsmák „Rákóczi Ferenchez”. A boltok és a kocsmák mellett jól kerestek az utcai árusok, a hajók melletti árusok és a pénzváltók is.

- 15 A korabeli beszámolók ugyan említést tettek az északkeleti vármegyékbe beáramló galíciai népességről, de az adatokból úgy tűnik, hogy az érintett térségek népességcsökkenését nem egyenlítették ki.
- 16 Ezek az emberek az Amerikába való visszatéréskor már nem számítottak bevándorlóknak az amerikai szabályozás szerint.
- 17 A kivándorlás és a visszavándorlás anyagi mérlege a 19–20. század fordulóján komoly vitát gerjesztett a gazdasági folyamatokat értékelő szakemberek körében. Hegedüs Lóránd (1899) közgazdasági elemzése rácafolt azokra a nézetekre, amelyek a visszautalt pénz mennyiségét jelentősebbnek látták s a kivándorlás pozitív pénzügyi mérlegét hangsúlyozták.
- 18 Az angol nyelv elsajátítása sok nehézségbe ütközött. A kivándorolt magyarok kevert magyar-angolt beszéltek, ahol az angol szavakat magyar ragozással látták el. A kinti magyarok által dalolt „népdalok” ennek jó példáit mutatják: „Nagy úr vagyok, enyém ez a fri-kontri / Minden angol úgy tisztel, hogy „Ju hanki” / Mikor aztán fejbe kólint a majna / Mennybe viszi lelketem a kollekta.” Ennek a kevert nyelvnek jelentőségét mutatja, hogy Tezla (1987) könyvében angol és „Hunglish” szótárt is találhatunk. A tanulmány szerzőinek megjegyzése a nem angolosok számára: „fri-kontri” szabad ország (free country); „majna” a bánya (mine) elferdített alakja; „Ju hanki” – te magyar: a magyarokat lealacsonyító becézés; „kollekta” a rk. templomokban a perselyező ember (collector).
- 19 A „Huszadik Század”-ban megjelent, 'l.l.' monogrammal jelzett bíráló értékelés a megalapozatlan és túlzott diszkrecionális jogkört a belügyminiszternek adó indítványról megjegyezte, hogy „Nem szabad országunk legnagyobb kérdésében kaszinói föltételezéseket kodifikálni” (l.l. 1908, 579.). A bíráló más szempontokból is értékelte a javaslatot. Részben azért tartotta helytelennek, mert véleménye szerint nem történt meg az amerikai szabályokkal való harmonizáció, részben pedig azért, mert garanciális intézkedéseivel nem gátolta, hanem ösztönözte a teljes családok és az 1906-os létszámból közel 60%-ot kitevő fiatal munkaképes korú 20–40 év közötti személyek kivándorlását. Azt is helytelenítette továbbá, hogy a javaslat nem foglalkozott az úgynevezett „hungara” problémával, azaz az Amerikába irányuló leánykereskedelemmel.
- 20 Nem kisebbítve a kivándorlási ügynökök negatív szerepét, meg kell jegyeznünk, hogy az egyik, ha nem a legfontosabb negatív szereplőivé váltak ennek a folyamatnak. Letartóztatták, perbe fogták őket, elítélték, kitiltották, s szinte minden rossz okának tartották. Ebben volt is némi igazság, hiszen a kíméletlen gazdasági verseny a hajóstársaságok és az amerikai gazdasági társaságok között az olcsó munkaerő megszerzéséért, kifuvározásáért még arra is rávette őket, hogy a csalafinta rábeszélés mellett a toborzásban való „alvállalkozásként” fejpénzt fizessenek a helyi jegyzőnek, papnak és tanítónak. Zahra (2016) galíciai példákat is hoz erre a jelenségre. Széll Kálmán beszéde, amelyben a kivándorlási ügynökök szerepét hasonló jelentőségűnek ítélte, mint az ország gazdasági bajait, azt is jelzi, hogy a kormányzat nem látta reálisan az adott helyzetet.
- 21 Bolgár (1908, 494.) így ír: „a bajokért nem magát a kivándorlás tényét, hanem a kivándorlásra készítető okokat teszem felelőssé.” Zigány Zoltán (1904, 331.) hasonlóan vélekedik: „Nem maga a kivándorlás a baj; ez csak a jele a nemzet más nagyobb bajainak. A kivándorlás a láz, a mely az orvosnak azt jelenti, hogy nyavajája van a nemzetnek.”
- 22 A zsidók ingyen kapták az úgynevezett „one-way passport”-ot, amely nem jogosított fel a lengyel és orosz területekre való visszatérésre. A visszatérésre is feljogosító útlevel megszerzése sokkal nehezebb és drágább volt (Zahra 2016).
- 23 A pályázati pénzt, 2000 koronát Groedel Ármin ajánlotta fel.
- 24 1. Az 1903: IV és az 1903: VI. törvény (a kivándorlási törvény és az útlevéltörvény) alkalmas-e a kivándorlás csökkentésére? 2. Helyes-e a Cunard-szerződés? (lásd a 14. lábjegyzetet) 3. Az állami és közterhek emelkedése összefüggésben van-e a kivándorlással? 4. A kivándorlás el- lentsúlyozására az iparfejlesztésnek mely akadályai lennének elhárítandók? Milyen szociálpolitikai és munkaslakás-intézkedések szükségesek? 5. A munkáshiány megszüntetését előmozdítaná-e a munkások letelepítése vagy földhöz juttatása?

Köszönetnyilvánítás

A szerzők köszönik Duray Miklósnak a tanulmányhoz kapcsolódó hasznos megjegyzéseit, Demeter Gábor segítségét és a két anonim lektor jobbító tanácsait.

Irodalom

- A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott Országos Ankét tárgyalásai (1907). Pester Lloyd Társulat Könyvnyomdája, Budapest
- Allen, G. (1989): Eugenics and American social history, 1880–1950. *Genome*, 2., 885–889. <http://doi.org/dwr8h4>
- Baines, D. (1994): European emigration, 1815–1930: Looking at the emigration decision again. *The Economic History Review*, New Series, 3., 525–544. <http://doi.org/b46k9c>
- Balogh B. (2007): Vázlat a nyugat-pennsylvaniai magyar közösségek társadalmáról. In: Vargyas G., Berta P. (szerk.): *Ethno-Lore XXIV. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest, 89–111.
- Beluszky P. (szerk.) (2005): *Magyarország történeti földrajza. I-II. kötet*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs
- Bolgár E. (1908): A kivándorlás. *Huszadik Század*, 2., 493–499.
- Brinkley, A. (1995): *American History*. McGraw-Hill, New York
- Demeter G. (2018): Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter G., Szulovszky J. (szerk.): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, Debrecen, 145–194.
- Gidó Cs. (1998): Székely kivándorlás a román királyságba a dualizmus korában. *Kapu*, 4., 38–40.
- Faragó T. (2008): Demográfia és örökösödési rendszer a Kárpát-medencében az első világháború előtt. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest, 81–122.
- Faragó T. (2018): Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása (I. rész). *Demográfia*, 2–3., 197–234. <http://doi.org/c4fr>
- Fejős Z. (1993): *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940*. Közép-Európa Intézet, Budapest
- Földes B., Ballagi G. (1903): Jelentés a Groedel jutalomról. *Akadémiai Értesítő*, 9., 489–503.
- Hegedüs L. (1899): A magyarok kivándorlása Amerikába. *Budapesti Szemle*, 274., 10–28.
- Hirschman, C. (1983): America's melting pot reconsidered. *Annual Review of Sociology*, 9., 397–423. <http://doi.org/d9vg4n>
- Hoffmann G., Lukács P. (1912): Az amerikai bevándorlás 1910–1911. *Huszadik Század*, 1., 749–752.
- Jaret, C. (1999): Troubled by newcomers: Anti-immigrant attitudes and action during two eras of mass immigration to the United States. *Journal of American Ethnic History*, 3., 9–39.
- Kosa, J. (1957): A century of Hungarian emigration. 1850–1950. *The America Slavic and East European Review*, 4., 501–514. <http://doi.org/cvz6w>
- Koundela P. (2014): A kivándorlás és a jólét összefüggése hazánkban az első világháború előtt és után. *Közép-Európai Közlemények*, 3–4., 79–89.
- Kulcsár, L., Brown, D. L., Madarász, I. (1996): Dimensions of rural diversity in Hungary. In: Cernea, M. M. (ed.): *IX. World Congress of Rural Sociology*. Bucharest, 1–16.
- Kulcsár L., Brown, D. L. (2005): Modernizáció és vidékfejlesztés. *Korunk*, 4., 10–15.
- Kulcsár L. (2010): A modernizáció társadalmi gátjai. *Gazdaság és Társadalom*, 1., 44–63. <http://doi.org/c4fs>
- Kulcsár L., Kulcsár J., L., Obádovics, Cs. (2011): Who lives in forgotten places? Age structure and socio-economic development. *Regional Statistics*, 1., Special Issue, 110–121.
- Kulcsár L. (2017): *A vidékfejlesztés elméleti megközelítése. Regionális és kulturális összefüggések*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár

- Kulcsár, L., Kulcsár J. L. (2010): All or nothing: What has changed in Eastern Europe? The unfolding regional dynamics in Hungary. In: Kulcsár, L., Kulcsár J., L. (eds.): *Regional aspects of social and economic restructuring in Eastern Europe. The Hungarian case*. Hungarian Central Statistical Office, Budapest, 3–6.
- I.I. (1908): Törvényjavaslat a kivándorlásról. *Huszadik Század*, 1., 578–582.
- Lee, E. (1966): A theory of migration. *Demography*, 1., 47–57.
- Leopold L., ifj. (1908): A visszavándorlás mérlege. *Huszadik Század*, 1., 143–162.
- Löherer A. (1908): *Az amerikai kivándorlás és a visszavándorlás*. Pátria, Budapest
- Massey, D. S. (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 1., 3–26. <http://doi.org/fcscd5>
- Massey, D. S., Alarcon, R., Dudand, J., Gonzales, H. (1987): *Return to Aztlan: The social process of international migration from Western Mexico*. University of California Press, Berkeley
- Morawska, E. (2009): *A sociology of immigration. (Re)making multifaceted America*. Palgrave Macmillan, New York
- Oravecz I. (2017): *Kaliforniai fűrj*. Magvető Kiadó, Budapest
- T. Nagy I. (1891): *Csik vármegye közigazgatási állapotai és a székely kivándorlás*. Jókai-Nyomda, Sepsiszentgyörgy
- Piore, M. (1979): *Birds of passage: Migrant labor in industrialized societies*. Cambridge University Press, Cambridge
- Puskás J. (1960): A magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján. *Történelmi Szemle*, 4., 446–478.
- Puskás J. (1974): Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle*, 1–2., 32–74.
- Puskás J. (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Puskás J. (1987): A tengerentúltra vándorlás. Az áttelepült közösségek néhány jellemzője egy mikroanalízis tükrében. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve*. ASTRA Print, Budapest, 243–265.
- Ravenstein, E. (1889): The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 2., 167–227.
- Stark, O., Bloom, D. (1985): The new economics of labor migration (NELM). *American Economic Review*, 2., 173–178.
- Tezla A. (1987): „Valahol túl, meseországban...” *Az amerikai magyarok. 1895–1920. I–II*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Thirring G. (1904): *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kilián Frigyes Magy. Kir. könyvnyomdája, Budapest
- Tonelli S. (1929): *Ultonia. Egy kivándorló hajó története*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Tusnádi (1863): *Székelyek s egy régi baj*. Különnyomat az Alföld c. napilapból. Bettelheim testvérek bizománya, Arad
- Vialet, J. (2002): A brief history of US immigration policy. In: Gunderson, T. (ed.): *Immigration policy in turmoil*. Nova Science Publishers, New York
- Wexler, A. (1995): *Atlas of Westward expansion*. Facts On File, New York
- Zahra, T. (2016): *The great departure: Mass migration from Eastern Europe and the making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, London
- Zigány Z. (1904): A kivándorlás. (4 magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Irta dr. Thirring Gusztáv. 2 térképpel és 11 grafikus rajzzal. Budapest, Kilián Frigyes utóda, 1904.) *Huszadik Század*, 2., 327–332.
- Znanięcki, F., Thomas, W. I. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest